

Т.СЫДЫКБЕКОВДУН «КӨК АСАБА» РОМАНЫНДАГЫ ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДИН ЛЕКСИКАЛЫК ЖАНА КВАНТАТИВДИК ВАРИАНТТАРЫ

ЛЕКСИЧЕСКИЕ И КВАНТАТИВНЫЕ ВАРИАНТЫ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ В РОМАНЕ Т.СЫДЫКБЕКОВА «КОК АСАБА»

UNITS IN T.SYDYKBKOV'S NOVEL "KOK ASABA"

Аннотация: Фразеологизмдердин варианттары өзүлөрүнүн жасалышы, пайда болуш мүнөздөрү боюнча бирдей эмес. Алар тутумуна сөз кошулуу, экинчисинде бир компоненттин башка сөз менен алмаштыруу жана үчүнчүсүндө компоненттердин өз ара орун алмаштыруу аркылуу жасалат. Көркөм чыгарма жаратууда фразеологизмдердин лексикалык варианттарын колдонуу стилистикалык аспектиден алганда да татаал кубулуш, ал кепте анын маданияттуулугун көтөрүү стилди жакшыртуу максаттарын ишке ашырууда табылгыс тилдик каражат болуп саналат. Т.Сыдыкбеков бул максатта лексикалык кордогу фразеологизмдердин айрым бөлүктөрүн башка сөз менен алмаштыруу аркылуу зор ийгиликтерге жетишкен. Мындай сөздөрдүн түгөйлөрүн колдонуу чыгармага эстетикалык мазмун жаратып, автордун кебинин маданияттуулугун арттырган. Квантативдик вариантта фразеологизмдин толук вариантынан айрым бир компоненттеринин кыскартылып айтылышынан, же тескерисинче, анын табиятына мүнөздүү болбогон башка бир сөздүн кошулуп айтылышынан фразеологизмдин негизги маанисине доо кетпейт.

Түйүндүү сөздөр: фразеологизм, компонент, лексикалык вариант, квантативдик вариант, "көк асаба", публицисттер.

Аннотация: Варианты фразеологизмов неоднородны по своему строению, характеру возникновения. Они создаются путем присоединения слова к системе, замена одного компонента другим словом и взаимозаменяемости компонентов третьего. Использование лексических вариантов фразеологизмов в создании художественного произведения-сложное явление даже в стилистических аспектах, которое является незаменимым языковым средством в реализации целей улучшения стиля, повышения его культуры. С этой целью Т.Сыдыкбеков добился больших успехов путем замены некоторых фразеологизмов лексического корня другими словами. Использование пар таких слов создало эстетическое содержание произведения, повысило культурность внешности автора. Из полного варианта фразеологизма в квантативном варианте не вытекает искушение основного значения фразеологизма из сокращенного произношения отдельных компонентов, или, наоборот, сложного произношения другого слова, не характерного для его природы.

Ключевые слова: фразеологизм, компонент, лексический вариант, квантативный вариант, публицисты.

Abstract: the variants of phrase logical units are heterogeneous in their structure and origin. They are created by attaching a word to the system, replacing one component with another word, and interchanging the components of a third. The use of lexical variants of phrase logical units in the creation of a work of art is a complex phenomenon, even in stylistic aspects, which is an indispensable language tool in the implementation of the goals of improving the style, increasing its culture. To this end, T.Sydykbekov achieved

great success by replacing some phrase logical units of the lexical root with other words. The use of pairs of such words created the aesthetic content of the work, increased the words created the aesthetic content of the work, increased the cultural appearance of the author. И The full version of phraseology in the quantum version does not lead to the temptation of the main meaning of phraseology from the abbreviated pronunciation of individual components, or, conversely, the complex pronunciation of another word that is not characteristic of its nature.

Keywords: phraseology, component, lexical variant, quantiative variant, publicists.

Фразеологизмдерди түзүүчү түгөйлөрдүн орун тартиби жана алардын арасындагы синтаксистик байланыш, негизинен, туруктуу келет. Ошондуктан булардын курамындагы (составындагы) сөздөрдү ордунан жылыштырып же аларды башка сөздөр менен алмаштырып, каалагандай өзгөртүп жиберүүгө мүмкүн боло бербейт. Ырас, бир катар фразеологизмдердин курамындагы сөздөрдү алган орду боюнча өз ара которуштурууга, кээде башка сөздөр менен алмаштырууга, айрым бөлүгүн кыскартып же толук бойдон айта берүүгө болот. Бирок андан фразеологизмдер семантикалык жактан орчундуу өзгөртүүгө учурабайт жана бир бүтүндүк касиетин жоготпойт. Мисалы: каны кызуу - кызуу кандуу, таш боор - боору таш, жонунан кайыш алуу - жонунан кайыш тилүү, өпкө жүрөгүн чабуу - өпкө жүрөгүн кагуу ж.б.". [1, 5-6]

Бирок, мындай кубулуштар тилдеги фразеологизмдердин жалпы курамына мүнөздүү болгон көрүнүш эмес. Мунун төмөнкүдөй фактылардан улам байкоого болот. Эгерде биз **Ат тезегин кургатпай** дебестен **жылкы тезегин кургатпай** деп өзгөртүп жиберсек анда фразеологизм өзүнүн негизги касиетинен ажырап калат да, өзгөртүлгөн түрү жөн гана эркин сөз айкашына жатып калат.

Фразеологиялык варианттар фразеологизмдин составындагы компоненттердин өз ара орун алмашышы же курамына башка сөздөрдүн кошулуп айтылышы аркылуу пайда болот, тактап айтканда, "лексикалык курамы жана грамматикалык түзүлүшү боюнча айрым бир өзгөрүүлөргө учураганы менен, семантика-стилистикалык бирдиктүү касиетин толук сактаган туруктуу сөз айкашынын бир түрү фразеологизмдик варианттар деп аталат". [2, 281]

Фразеологизмдердин варианттары өзүлөрүнүн жасалышы, пайда болуш мүнөздөрү боюнча бирдей эмес. Алар тутумуна сөз кошулуу, экинчисинде бир компоненттин башка сөз менен алмаштыруу жана үчүнчүсүндө компоненттердин өз ара орун алмаштыруу аркылуу жасалат.

А) Фразеологизмдердин лексикалык варианттары

Лексикалык вариант фразеологизмдердин лексикалык составынын бир компонентинин башка сөз менен алмашылышы аркылуу уюшулат. Мындай өзгөчөлүк Т.Сыдыкбековдун "Көк асаба" романында да кезигет. Мисалга алсак, **Баатырлар кыйгач карашканы — баатырдык миздин тайыганы**. [3.334-6]

Миздин тайыганы - миздин кайтканы фразеологизмдери баштагыдай кайрат кыла албай, жалтануу же батына албоо, бир аз басаңдай түшүү деген маанини билдирет. Демек, кайтуу деген сөздүн ордуна таяу сөзүн алмаштырып колдонуу менен, жазуучу тилдики бай казынанын лексикалык бирдигин ыктуу колдоно алгандыгын көрөбүз. Бул сөздөрдү алмаштырып коюу

менен эч кандай көркөмдүк бузулуп кеткен да жок, маани да өзгөргөн жок.

Мындай өзгөчөлүктү биз төмөнкү сүйлөмдөрдөн да көрө алабыз: **Талаада бөрү уктаса, үйдө иттин боору ачыр. Мен кол баштаган баатырдан ажырап, көзү өткөн эр боорумду жоктоп-сыктап жатканымда маа киндиктеш тиги арам кандар ичте болбоду. Маа боор ачытпады. Боорго тепти**. [4.338-6.]

Боору оорур деген адамдык сапатты билдирүүчү фразеологизмдеги оорур деген сөз ачыр деген сөз менен алмашылып айтылган. Албетте, бул эки фразеологизм эл ичинде көп колдонулуп жүргөн каражаттардан болуп саналат. Жана экөөнүн тең колдонулуш чөйрөсү бирдей.

Сулууга суктануу, ага жетүүнү эңсөө - турмуш агымында боло берген процесс. Ал эми ушул процессти түшүндүрүүчү көз артуу деген фразеологизмди жазуучу **"көз түшүрүү"** деп орун алмаштырып берген.

Эр өзүнөн көп кичүү кызга көз түшүрүш арзуу эмес. Асылга кызыгып, ага сукартуу... [5.315-6.]

Ал эми экинчи сүйлөмүндө көз артуу дегендин ордуна сук артуу деп, тескерисинче, "көз" сөзүн "сук" сөзү менен алмаштырган.

Жогорудагы фразеологизмдер азыркы учурда өтө сейрек колдонулат. Демек, коомдун өзгөрүшү менен аталган фразеологизмдер өзүнүн колдонулуш чөйрөсү боюнча тарып бара жатат десек жаңылышпайбыз. Жогорудагы лексикалык варианттын орток компоненти - **сүйүү**.

Лексикалык варианттардын уюшулушунда анын курамындагы өз ара алмашылып түшүүчү сөздөрдүн жеке, өз алдынча тургандагы маанилери бирдей болбойт. Жогорудагы сүйлөмдөрдөгү көз артуу жана көз түшүрүү фразеологизмдериндеги артуу жана түшүрүү этиштери фразеологизмдин курамындагы сөздөр менен эч кандай маанилик байланышта турбайт.

Негизинен жалпы элдик мүнөздөгү фразеологизмдер көркөм адабий чыгармаларда жана күндөлүк басма сөздөрдө жазуучулар, акындар, кээ бир публицисттер тарабынан белгилүү бир стилдик максаттар үчүн чыгармачылык менен өзгөртүлүп, жаңыртылып, кайрадан иштетилген түрдө колдонула берет. Фразеологизмдердин мындай өзгөрүүлөрү семантикалык да, структуралык да, кээде семантика-структуралык да мүнөздө болушу ыктымал.

Төмөндө биз **"таң кулан өөк болгончо"** (таң атып келе жатканда, үрүл-бүрүлдө) [6. 267] деген фразеологизмдин тутумун бузуп, өзүнүн индивидуалдык тизмегин киргизүүгө аракет кылгандыгын көрөбүз: **Жылдыз толгондо беш түмөн жапырт аттанды. Ошондон таң көк салганча тыным болгон жок**. [7.375-6]

Демек, жогорудагы сүйлөмдө фразеологизмдин семантика-структуралык жактан жаңылангандыгы-

на, ошол эле маалда көркөмдүк-стилистикалык жаңы маани-мазмунга ээ болгондугуна күбө болдук. Эл ичинде абийири кетүү, уят болуу, эл алдында маскара болуу, адамгерчиликтен ажыроо процессин **жүзү караруу** [8. 108] деп атоо салтка айланган. Ал эми ушул эле маанини карам-каршысын билдирген жүзү жарык болуу деген туруктуу тизмеги бар. Бирок, бул тизмекти биз сөздүктөн таба алган жокпуз. Эл ичинде туруктуу колдонулуп жүргөндүктөн, биз аны фразеологизм деп алдык да, төмөнкү сүйлөмдө мисалга келтирдик.

Ошо көлөкөнү аз журтумдун көзүнөн сүртүп салайын. Жүзүбүз жарык болсун! [8.372-6]

Багыр баатыр өзүнүн аз элинен чыккан эки жүздүү Кергендин чыккынчылыгына карата оюн айтып жаткандагысы. Демек, жүзү каранын ишине каршы ишке аттануу — кайрадан жүзүн жарык кылуу дегендикке жатат.

Фразеологизмдердин тутумундагы сөздөрдү башка сөздөр менен алмаштыруу бул шартка жараша ишке ашат.

О, ондо ончо сансыз кол жазыкка сыябы, аке? Сыйбаганда кайда барат, уул. Башка күч келгенде эки аяк бир өтүккө сыяды. Айкаш аламан жарыш эмес да, уул. Чабышта ат менен киши биригип бир чукурда тирешет. [9.434-6] Бул асты сызылган фразеологизмдеги **аяк** деген диалектилик сөз бут деген адабий тилдеги сөз менен алмашылып берилген.

Көркөм чыгарма жаратууда фразеологизмдердин жогорудагыдай лексикалык варианттарын колдонуу стилистикалык аспектиден алганда да татаал кубулуш, ал кепте анын маданияттуулугун көтөрүү стилди жакшыртуу максаттарын ишке ашырууда табылгыс тилдик каражат болуп саналат. Т.Сыдыкбеков бул максатта лексикалык кордогу фразеологизмдердин айрым бөлүктөрүн башка сөз менен алмаштыруу аркылуу зор ийгиликтерге жетишкен. Мындай сөздөрдүн түгөйлөрүн колдонуу чыгармага эстетикалык мазмун жаратып, автордун кебинин маданияттуулугун арттырган.

Б) Фразеологизмдердин квантативдик варианттары

Квантатив - латын тилинен *quantitos* - «сан» деген сөзүнөн алынган термин. Ал фразеологизмдин тутумундагы сөздөрдүн сан жагынан өзгөрүшүнөн - айрым компоненттеринин түшүп айтылышынан, же тескерисинче, башка сөздөрдүн кошулуп биригишинен пайда болот.

Мисалы, ичи арам жаман ойлуу, бирөөгө жамандык кылайын деген ниети, бузукулук ою бар адамды **котур ташы койнунда** деп атап коюшат.

Мына ушул фразеологизмди жазуучу өз романында төмөнкүдөй формада берген: **Ажо учту, өзүбүз деген арам койнуна таш катты. Арамын карынга сактап, ар кими өз кызыгын көздөдү.** [10.286-6]

Бул сүйлөмдө «котур» деген сөз түшүрүлүп айтылган. Бирок, мындай сөздү түшүрүп айтуудан фразеологизмдик маани өзгөрүүгө учураган жок, айтайын деген ой ошол боюнча эле берилди. Көркөм чыгармада көркөм образ түзүүдө фразеологизмдин бир сөзү түшүп калышы менен стилистикалык функциясы өзгөргөн жок, автордук ой ошол эле бойдон курч, ошол бойдон так берилген.

Ушул сыяктуу эле, ынтымакты туюнтуу үчүн кыргыз элинде «бир жакадан баш, бир жеңден кол чыгаруу» деген түшүнүк бар.

Көп уруу бир башы бир кол болгон журт бийик! Көп урууну бир баш, бир кол этиш үчүн Адылтай ажо ушул табынуу күнүн шандуу салтанаткан айландырды. [11.205-6]

Демек, жазуучу мында «жакадан», «жеңден», жана «чыгаруу» деген үч сөздү колдонбой кеткен. Бир караганда, фразеологизмге окшошпогону менен, сүйлөмдүн мазмуну өзү ынтымактык семантиканы берип турат. Демек, бул сүйлөмдүк фразеологизмден жазуучу жогорудагы үч сөздү кемитүү аркылуу, өзүнүн индивидуалдык фразеологизмин түзүүгө аракет кылганы көрүнүп турат.

Ушул өңүттөн алып караганда, элдин ынтымактуулугун сүрөттөөдө жазуучунун төмөнкүдөй вариантты иштеп чыгышы - жазуучунун тил байлыгынын фантазиясынын молдугунун белгиси; Жогорудагы дай конструкция жеке эле берилген сүйлөмдө эмес, чыгарманын тулкусундагы көптөгөн сүйлөмдөрүнүн тутумунда да кезигет.

Бир баш, бир кол болобуз деп кан, аба, бий, бек, билги, чечен, аксакал, баатыр колбашчы - баары көк темир өптү. [12.334-6]

Аталган сүйлөмдө сөздүн түшүп калуу түрү берилсе, ал эми айрым сүйлөмдөрдө, тескерисинче, башка сөздөрдүн кошулуп калышы менен берилген фразеологизм да орун алган.

Бул жолку дөө-жиндердин кагылышында кара менен ак ит жыгылыш болуп калды. [13.300-6]

Негизинен, ит жыгылыш - кимиси жыгылып, кимисинин жыгылганын ачык, даана ажыратууга мүмкүн болбогон, тең тайлашкан абал дегенди түшүндүрөт (Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү, 1980,123).

Ал эми жазуучу бул жерде эки жаатты «ак» жана «кара» деген түшүнүктөр аркылуу берип, алардын чабышы тууралуу сүйлөмгө киргизип жиберген. Бирок, мындан фразеологизмдик мааниге өзгөрүү кирбейт. Ушул эле маалда ал кошулуп айтылган сөз фразеологизмдин түбөлүктүү курамдык элементи боло албайт. Ал тек гана жазуучу тарабынан айтылып жаткан ойдун ылайыгына жараша киргизилген жеке автордук индивидуалдуу көрүнүш катары каралууга тийиш. **Бирок ал али темир канат, жетиле элек. Ал жетилүүгө тийиш, Баатыр жылдызы жашында өчпөсүн. Жаш тал ийилчээк.** [14.344-6]

Бул сүйлөмдө **жылдызы өчпөсүн** деген фразеологизмдин ортосуна **жашында** деген сөздү киргизген. Бирок, бул сөз фразеологизм катарында эмес, жаш өзгөчөлүгүн туюндурган сөздүн орду дал ошол фразеологизмдин арасына келүүгө тийиш болгон. Себеби, **Баатыр жашында жылдызы өчпөсүн же Жашында баатырдын жылдызы өчпөсүн** деп айтууга мүмкүн эмес. Сүйлөмдүн семантикалык мааниси так болбой калат.

Негизинен, улуттук тилде **таш жаруу** деп, үнгө же атак даңкака карата айтылат, ал эми айрым учурларда ошол таш жарган нерсени көркөмдөп, өтө көтөрүп сүрөттөө максатында да башка компоненттер менен колдонулган учурлар кездешет. Мындай өзгөчөлүктөн да жазуучу куру кол калган эмес. Мисалы: **Ар дайым**

айкырган алпты аттан түшүрө сайган. Эчен күчү таш жарган баатырды тике качырып жанчкан. [15.423-6]

Мында жазуучу добуштун катуу угулушуна же атак-даңкы элге тароо тууралуу эмес, ошол күчтүүлүгү менен элге таанымал болгон баатыр тууралуу сөз болуп жатат. Демек, ошол баатырдын баатырдык сапатын сүрөттө максатында, эмоционалдуу-экспрессивдүү стилдик каражат катары таш жаруу тизмегине күчү деген сөздү кошуп колдонгондугун көрөбүз.

Демек, фразеологизмдин табиятына мүнөздүү болбогон, бирок айтылып жаткан ойдун кырдаалына жараша анын курамына киргизилген мындай сөздөр кошумчаланган сөздөр же кошумчаланган компоненттер деп аталат.

Ошентип, квантативдик вариантта фразеологизмдин толук вариантынан айрым бир компоненттеринин кыскартылып айтылышынан, же тескерисинче, анын табиятына мүнөздүү болбогон башка бир сөздүн кошулуп айтылышынан фразеологизмдин негизги маанисине доо кетпейт.

Адабияттар

1. Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү. / Түз.: Э. Абдулдаев, Д. Исаев ж.б. -Ф., 1980.
2. Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү. / Түз., Джапанов А.А., 1-том. Б., 2020. 660 –б.
3. Кыргыз тилинин сөздүгү. / Түз., Джапанов А.А., 2-том. Б., 2020. 550 –б.
4. Сыдыкбеков Т. "Көк асаба" - Б., "Бийиктик", 2004.
5. Сапарбаев А. Кыргыз тилинин лексикологиясы жана фразеологиясы, – Б., 1997.

Рецензент: д.ф.н., проф. Тагаев М.Ж.